

על מצעד האיוולת

לפני שנים רבות היו הגששים שרים: על שלושה דברים העולם קיים, על הפגמים, על הפיגומים ועל הפתגמים. אכן, הפתגמים מהווים נשק תרבותי חשוב. בימי חז"ל, ולדעתי כבר בימי הבית הראשון, למדו הילדים ערכי מוסר באמצעות פתגמי ספר משלי, ואף באמצעות פתגמים עממיים. אלא שכחשיבות הפתגם, כך גם סכנתו. יש פתגמים כשרים המהווים פיגומים של החינוך, ויש פתגמים המלאים פגמים. אדגים זאת תוך שאפנה אתכם אל אחת מפנינות הספרות העולמית: 'דון קישוט'. שתי דמויות מככבות ביצירה זאת, האביר, דון קישוט ונושא כליו, סנצ'ו פנסה, ה'עוזר כנגדו'. העימות בין שתי הדמויות, מגלם את המאבק בין שתי עמדות קיומיות שונות, האידאליזם התמים של דון קישוט מול הריאליזם המפוכח של סנצ'ו פנסה. לדעתי, אף תכונותיהם הפיזיות רומזות להבדלים הנפשיים שביניהם. האביר, גבוה ורזה, כאילו מנסה להתרומם השמימה במעין סגנון גותי. לעומתו דמותו הנמוכה והשמנמנה של נושא כליו, כאילו נוצרה בלחץ כוח הכובד של החיים, חולשותיהם והאינטרסים שלהם. סנצ'ו פנסה מרבה להתבטא בפתגמים, ודבר זה מלמד אותנו על מהותם. הפתגמים העממיים הם תוצאה של ניסיון החיים, פירותיו של הריאליזם המפוכח ששרד אחרי התמוטטות האידאליזם, ללא אשליות וללא תקוות. תמונה דומה מצאנו ב'מנחם מנדל' ספרו הקלאסי של שלום עליכם. ה'עוזר כנגדו' כאן היא אשתו שיינה-שיינדל, הנלחמת נגד הדון-קישוטיות הכלכלית של בעלה, ונגד אשליות ההתעשרות שבו. היא מבטאת את פכחונותה בפתגמים רבים שלמדה מאמה, פתגמים שכמו פתגמיו של טוביה החולב, בנויים מתוך עיוות של פתגמים יהודיים קלאסיים. הריאליזם הזה עלול להיחפז לציניות, ודוגמה יפה ביותר מצויה באפוס הארגנטינאי הגדול 'מרטין פיאררו', בעצותיו של זקן המכונה ויסקצ'ה (מעין נברן דרום אמריקאי). הראשון מפתגמיו נשמע בעברית נשמעת פחות או יותר כך: "קנה לך חבר שופט, שומרהו בל תאבד, פן תצטרך את גבך לגרד". אכן, פתגמים עממיים רבים הם ציניים ומתועבים, ונראה לי שספר משלי, המודע לקיומם נאבק נגדם, ומשמיע קול שונה, קול מוסרי, קול שלא יעסוק בהאשמת האחרים, אלא בחשבון נפש עצמי. זוהי המשמעות העמוקה של העיקרון שבספרות החכמה: "ראשית חכמה יראת ה'".

אחת הדוגמאות לנוכחות הפתגמים בחינוך מצויה בסיפור תלמודי על מעין דושיח שהתקיים בין גדול אמוראי ארץ ישראל, רבי יוחנן, לבין ילד, בנו של רבי שמעון בן לקיש, שבחיו היה חבר ובר-פלוגתה חריף של רבי יוחנן (תענית ט ע"א). אני מתאר לי שדושיח זה התחיל, כרבים הדומים לו, עם פניית החכם לילד בבקשה: 'פסוק לי פסוקך', דהיינו חזור עבורי על הפסוק שזה עתה למדת. הילד מצטט פסוק מהכתובים, כאן מספר משלי (יט, ג)

פסוק המציב בפנינו עיקרון מוסרי חשוב: "אֵלֶּלֶת אֶדָם תִּסְלֹף דָּרְכּוֹ - - וְעַל ה' יִזְעַף לְבוֹ". לרבי יוחנן, הייתה מתודה אחרת. הוא רצה ללמוד את עקרונות המוסר ממאורעות המסופרים בתורה. לדעתו, העקרונות שבאו לידי ביטוי בפתגמים ובמשלים הפופולריים ואף המובאים בנביאים ובכתובים, רמוזים כבר בתורה. התלמוד מוסיף (בתרגום מארמית): "ישב רבי יוחנן ותמה? האמנם יש דבר הכתוב בכתובים ולא רמוז בתורה?" הוא שואל והוא עונה, העיקרון הזה מפורש בפרשתנו: "הלוא כתוב (בראשית מב, כח): 'וַיֵּצֵא לָבָם וַיַּחְרְדּוּ אִישׁ אֶל אָחִי וַיַּחְרְדּוּ אִישׁ אֶל אָחִיו לֵאמֹר מָה זֹאת עָשָׂה אֱלֹהִים לָנוּ'".

כדי להבין את דברי רבי יוחנן עלינו להיזכר בסיפור הרקע. האחים, פרט לשמעון, שוחררו מהכלא המצרי. הם רוכשים את התבואה שתחייה את משפחתם, ומשלמים עבורה במיטב כספם, ויוצאים למסעם הארוך. והנה, בסיום מסע היום הראשון, פותח אחד האחים "אֵת שְׁקֹוֹ לַתֵּת מִסְפּוֹא לְחֶמְרוֹ, בְּמִלּוֹן" ומגלה שבנוסף לתבואה נמצא בשק גם הכסף ששילם. הוא פונה לאחיו: "הַיֵּשֶׁב כְּסָפִי וְגַם הִנֵּה בְּאִמְתַּחֲתִי". האחים מגיבים בחרדה: "מָה זֹאת עָשָׂה אֱלֹהִים לָנוּ". ההפתעה הזאת תחזור שוב כאשר האחים יגיעו אל יעקב. כפי שהרמב"ן הסביר לנו, במלון רק אחד האחים גילה בשקו את הכסף. בבית יעקב, גילו זאת האחים כולם, "וַיִּירָאוּ אֶת צָרֹת כְּסָפֵיהֶם הֵמָּה וַאֲבֵיהֶם וַיִּירָאוּ".

כפי שראינו, בעקבות מציאת הכסף אומרים האחים: "מָה זֹאת עָשָׂה אֱלֹהִים לָנוּ?" רבי יוחנן פורש לפנינו את מלוא המשמעות של פסוק זה. האחים באים כאן בטענות אל הא-להים. תגובתם מדגימה תופעה רחבה יותר. האדם נוטה להאשים את הקב"ה, במקום לשפוט את עצמו. זהו הלקח שבפתגם בספר משלי: "וְעַל ה' יִזְעַף לְבוֹ", על הקב"ה יכעס האדם, והוא אינו מבין ש"אֵלֶּלֶת אֶדָם תִּסְלֹף דָּרְכּוֹ". ההיסטוריה והביוגרפיה הם פעמים רבות תוצאה של מצעד איווולט. על כך פסק הנביא מלאכי (א, ט): "מִיִּדְכֶם הִיָּתָה זֹאת". אתם אחראיים.

השבת הכסף

דברי רבי יוחנן מופלאים, אך הם מחייבים התייחסות לשאלה קודמת. כשהפקיד הגבוה, מתעלל באחים ומאשים אותם בריגול, מצליחים האחים למצוא משמעות במה שקורה. הם מסבירים זאת (מב, כא): "אֲבָל אֲשָׁמִים אֲנַחְנוּ עַל אֲחִינוּ אֲשֶׁר רָאִינוּ צָרַת נַפְשׁוֹ בְּהִתְחַנְנוֹ אֵלֵינוּ וְלֹא שָׁמַעְנוּ, עַל כֵּן בָּאָה אֵלֵינוּ הַצָּרָה הַזֹּאת". ראובן מייסר אותם: "הֲלֹא אֲמַרְתִּי אֵלֵיכֶם לֵאמֹר אֵל תִּחְטְאוּ בִּילָד וְלֹא שָׁמַעְתֶּם וְגַם דָּמוֹ הִנֵּה נִדְרָשׁ". אולם, כשהכסף חוזר הם שואלים את עצמם "מָה זֹאת עָשָׂה אֱלֹהִים לָנוּ?" ואכן, מה משמעות החזרת הכסף? כדי לענות על שאלה זאת, אנו חייבים לחזור שוב לתיאור הבסיסי של מכירת יוסף.

מאז הילדות אנו לומדים שהאחים מכרו את יוסף למדינים, המדינים לישמעאלים, ואלו לפוטיפר. הרשב"ם, נכדו של רש"י, פירש אחרת את מה שהתרחש: האחים, כנראה שמעון ולוי, מתנכלים ליוסף ורוצים להמיתו. ראובן מונע זאת מהם. במקום להרגו משליכים האחים את יוסף אל אחד הבורות, כשראובן מתכוון ל"הציל אתו מידם להשיבו אל אביו". האחים, כולל ראובן, מתרחקים מהבור כדי לא לשמוע את צעקותיו, "וישבו לאכל לחם". בעקבות עצת יהודה הם משנים את דעתם ומחליטים למכור את יוסף לעבד, לאורחת הישמעאלים אותה הם רואים מרחוק, באה מהגלעד. אך כאשר ראובן, שליח האחים, חוזר אל הבור הוא נחרד: "והנה אין יוסף בבור". זאת כי בינתיים, ללא ידיעת האחים, הקדימו אותם "אנשים מדינים סחרים", ששמעו את צעקות יוסף "וימשכו ויעלו את יוסף מן הבור וימכרו את יוסף לישמעאלים". ראובן חוזר אל אחיו בבעתה: "הילד איננו ואני אנה אני בא". או אז מביימים האחים את מותו של יוסף וחוזרים אל אביהם. נראה לי שתיאורו זה של הרשב"ם נכון, בייחוד לאור דברי ראובן בפרשתו: "הלוא אמרתי אליכם לאמר אל תחטאו בילד ולא שמעתם וגם דמו הנה נדרש". הביטוי "וגם דמו הנה נדרש" מעיד על כך שראובן, וממילא אחיו, לא יודעים כלום על גורלו האמיתי של יוסף. אכן, האחים לא מכרו אותו אך גרמו למכירתו. יוסף, הבמאי הנסתר, מצווה לשים באמתחתם את הכסף כדי לרמוז לאחים על מכירתו. האחים לא מבינים את הרמז, ולא יבינו אותו עד שיוסף יתגלה לפניהם. הם חושבים שזאת עוד התעללות, ואינם מבינים שזהו עברם הרודף אותם.

אכן קשה להבין את הרמזים של ההיסטוריה. חג החנוכה מחזיר אותנו לזמנים של גבורה ושל מאבק לחרות דתית ומדינית. אולם "אנולת אדם תסלף דרכו". ההיסטוריה של מדינת החשמונאים היא במידה רבה מצעד איוולת. זאת בגלל תולדותיה הטרגיים של מלחמת אחים רבת הדורות, שהיוותה הזמנה לרומאים לבוא ולכבוש את הארץ. את זכר הניסים והמלחמות חייבים אנו לשמור. אך זכרה של מדינת החשמונאים שאכזבה מחייבת אותנו יחד עם השמחה, גם בחשבון נפש ולמידת לקח ממצעד האיוולת.